

De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande 1541-1557¹

F. POSTMA

Inleiding

De historicus die zich met de Nederlandse Opstand en zijn voorgeschiedenis bezighoudt, stuit in de jaren vijftig van de zestiende eeuw in de noordelijke Nederlanden op een aantal botsingen tussen het centraal gezag en de lokale autoriteiten dat vooruit lijkt te wijzen naar het grote conflict van de Opstand. De twee meest bekende daarvan zijn het conflict tussen de Amsterdamse schout Willem Bardes en de Amsterdamse burgemeester Hendrick Dirckszoon en de strijd van de Staten van Friesland tegen de president van het Hof van Friesland, Hippolytus Persijn.² Beide conflicten gingen over de kettervervolging. Zowel het Amsterdamse als het Friese conflict is onderzocht en beschreven door J. J. Woltjer, die aan het eind van zijn artikel over Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon de lijn doortrekt van deze ‘stille strijd over de kettervervolging’ van de jaren vijftig naar de grote, veel meer politieke botsing binnen de centrale regering in het begin van de jaren zestig.

Woltjers conclusie is van 1971. Het sindsdien in Nederland en België verrichte onderzoek is meer gericht geweest op de gevolgen dan op de oorzaken van de Opstand. Over de oorzaken publiceerde H. F. K. van Nierop in 1995 een mooi artikel, ‘De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand’ waarin hij de botsing tussen de voorstanders van het behoud van de overgeleverde constitutie en de naar een absolutistisch staatsmodel strevende Habsburgse regering centraal stelde.³ Het betoog van Van Nierop is even aannemelijk als de conclusie die Woltjer in 1971 trok, maar het is een overzichtartikel gebaseerd op de kale feiten van het staatsvormingsproces zoals dat zich tijdens de regering van Karel V in de Nederlanden voltrok langs de lijn van gebiedsafronding, unificatie, centralisatie en juridische uniformering.

Op de ideologie achter dit beleid, en de in de praktijk even belangrijke vraag wat nu precies de bevoegdheden van de representatieve organen en de centrale regering in dit door de Habsburgse landsheren nagestreefde staatsmodel waren, is Van Nierop niet ingegaan. Het antwoord op die vragen vinden we evenmin in het artikel ‘Staatsvorming en persoonlijke vrijheden’ van W. P. Blockmans.⁴ Dat artikel uit de school

¹ Bij het ter perse gaan van dit artikel dank ik mijn oud-collega dr. F. J. Bakker te Haren die een uitgave van de brieven van Van Naarden voorbereidt, voor zijn bereidheid mij inzage in de brieven te geven. Tevens bedank ik drs. E. de Boer te Uithuizermeeden, de eerste ontsluiters van de briefwisseling.

² Zie respectievelijk J. J. Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, *BMGN*, LXXXVI (1971) 178-199 en J. J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden, 1962) 110-130.

³ H. F. K. van Nierop, ‘De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand’, *BMGN*, CX (1995) 205-224.

⁴ W. P. Blockmans, ‘Staatsvorming en persoonlijke vrijheden’, in: W. P. Blockmans, H. van Nuffel, ed., *État et religion aux XVe et XVIe siècles. Actes du colloque à Bruxelles du 9 au 12 octobre 1984 / Staat en*

van Tilly beschrijft de *longue durée*-ontwikkeling van het Nederlandse staatsvormingsproces tussen 1300 en 1560 en gaat slechts heel algemeen in op de laatste fase van het proces: de Nederlandse staatsvorming onder Karel V en Filips II. Vormde het brute regiem van Alva, zoals Van Nierops titel lijkt te suggereren, het natuurlijke eindpunt daarvan of was Alva's optreden een intermezzo, een reactie opgeroepen door de ontlading van 1566? Met andere woorden: moeten we, als we ons de bestuurlijke doelen van de Habsburgse regering vóór 1560 proberen voor te stellen, denken aan het Albaanse schrikbewind of aan een meer gematigde vorm van absolutisme waarin de Staten-Generaal en de Staten-Provinciaal nog een zekere rol speelden?

Wat beide auteurs overigens gelijkelijk uit het oog lijken te verliezen, is het aspect van de regionale verscheidenheid. Stad en Lande waar Van Naarden zijn strijd leverde, was immers een van de 'pays de nouvelle conquête', de tussen 1520 en 1543 onder Karel V ingelijfde Oost-Nederlandse provincies die, het hertogdom Gelre uitgezonderd, nooit een landsheerlijk bestuur gehad hadden. Deze gewesten hadden als gevolg daarvan op het terrein van bestuur en justitie eigen, van de andere gewesten afwijkende structuren ontwikkeld, die ze, zo blijkt uit meerdere studies, tot elke prijs wensten te bewaren.

Misschien dat juist vanwege dit 'structuuronderscheid' tussen het Noordoosten en de rest van de Nederlanden, dit artikel inzicht kan geven in de politieke ideeën en voorstellingen achter het Nederlandse staatsvormingsproces in de eerste helft van de zestiende eeuw. Het Groningse verzet tegen het optreden van de in 1541 aangetreden luitenant-stadhouder Maarten van Naarden dat in de tijd samenviel met de door Woltjer onderzochte conflicten in Friesland en Amsterdam was immers niet zomaar een politiek geschil. Het had met zijn voortdurend beroep op de 'olde herkomsten en guede gewoenten' ook iets heel eigens. In deze 'nieuw veroverde landen' miste men de ervaring van de andere provincies met een sterk overkoepelend gezag. Daardoor stond men wantrouwend tegenover Brussel en hield men zich afzijdig van het overleg- en onderhandelingsforum van de Staten-Generaal. Met name in de tweede helft van de jaren vijftig is dat zichtbaar. Conflicten met Brussel zijn dan aan de orde van de dag. Friesland werd al genoemd. Maar even luid klaagden de Overijsselaars en de Geldersen. Ieder voor zich echter gingen ze de krachtmeting aan met de lokale vertegenwoordigers van de centrale regering.⁵ Ondanks het belang van de godsdienstkwestie, was het centrale punt in deze discussie toch vooral de vraag hoever de soevereiniteit van de vorst zich uitstreckte waarmee indirect ook de vraag gesteld werd hoe de dragers en vertegenwoordigers van het centrale gezag dit begrip opvatten.

Nergens treedt deze tegenstelling zo duidelijk aan het licht als op het hoogtepunt van het Groningse conflict, de confrontatie op 16 januari 1556 tussen de landdag van Stad en Lande en de door de landdag ontboden Van Naarden. De agenda werd geheel bepaald door de politieke grieven van de Groningers en de Ommelanders. De door

religie in de 15e en 16e eeuw. Handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984 (Brussel, 1968) 5-24.

⁵ Over de relatie van deze drie gewesten met Brussel schreven naast Woltjer: R. Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overijssel 1566-1600* (Amsterdam, 1982) en A. Zijp, *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Arnhem, 1913).

hun woordvoerder, de secretaris van de landdag dr. Hieronymus Frederici, opgestelde protocollen van de discussies tussen hem en Van Naarden, de *Acta des Twydrachs des lieutenantz tegen Stat ende Landen vande weygherynghe der verschryvynge van de Landen* en de *Acta van Stat ende Landen myt den lieutenant van etlyke scheelafftiche artikelen bedreffende de gemene vryheydt van Stat ende Landen*⁶ zijn daardoor in hun tijd unieke documenten. Ze maken bijna paradigmatisch duidelijk wat in de jaren vijftig van de zestiende eeuw nu precies de twistpunten in het geschil tussen Brussel en Stad en Lande — en hun Oostnederlandse burens — waren.

Het stapelrecht

Alvorens in te gaan op deze heftige discussies tussen Van Naarden en Frederici, is het nodig een blik te werpen op wat er allemaal aan deze debatten voorafging. Van Naarden was in 1556 immers zeker geen nieuwkomer in de politiek van Stad en Lande. Al meer dan vijftien jaar vertegenwoordigde hij als luitenant-stadhouder het landsheerlijk gezag in het gewest. In die jaren had hij zijn pappenheimers en het belang dat zij hechtten aan de eigen instellingen en wetten goed leren kennen. In zijn correspondentie met zijn superieuren in Brussel, de landvoogdes Maria van Hongarije en haar naaste medewerkers, de presidenten van de Geheime Raad en Raad van State, Lodewijk van Schore en Viglius van Aytta, is dat aspect een van de hoofdelementen. De in de veertiende en vijftiende eeuw gecreëerde bestuurlijke en rechtsprekende instellingen waren in Stad en Lande nog springlevend. De Ommelanders en de Stadgers leefden toen Van Naarden in 1541 zijn intrede deed in de provincie mentaal en politiek nog in de voorlandsheerlijke tijd. Ze deden dat nog toen Van Naarden in 1557 de provincie verliet. Ze konden dit doen omdat zij in 1536 toen de militaire ontwikkelingen het naderende einde van de Gelderse ‘hegemonie’ in de Oost-Nederlandse gewesten aankondigden⁷ zelf naar Brussel waren getogen om Karel V als heer aan te nemen.⁸ Anders dan het buurgewest Friesland, dat in 1498 door Albrecht van Saksen was veroverd en in 1524 door Schenck van Tautenburg opnieuw bij het Bourgondisch-Habsburgse landencomplex was ingelijfd, hadden Stad en Lande in 1536 hun lot in eigen hand genomen. Een bestuurlijke revolutie zoals die welke de Saksische landsheren dertig jaar eerder in Friesland hadden doorgevoerd, hadden ze daarmee weten te vermijden.⁹ Het onder leiding van de Stad in de vijftiende eeuw tot stand gekomen corpus van wetten en verdragen dat vóór de woelige eerste decennia van de zestiende eeuw de politiek-

⁶ Beide Acta bevinden zich in de Groninger Archieven, Ommelander Archief, 36, f. 16r-31r.

⁷ Een uitvoerige beschrijving daarvan bij Ubbo Emmius in zijn *Friesische Geschichte (Rerum Frisicarum historiae libri 60) aus dem Lateinischen übersetzt von Erich von Reeken* (Frankfort a. d. Main, 1982) VI, 875-895. Een beknopt overzicht geeft K. Huizenga, *Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelre (1514-1536)* (Den Haag-Groningen, 1925) 81-88.

⁸ *Ibidem*, 89-90. Tevens: W. J. Formsma, *De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen, 1930) 86-87.

⁹ Zie voor de bestuurlijke gevolgen van Frieslands opnemings in de Bourgondisch-Habsburgse staat: J. S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen, 1907). Aanvullende informatie geeft O. Vries, e. a., ed., *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportretten van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum-Leeuwarden, 1999) 17-56.

bestuurlijke verhoudingen in Stad en Lande had geregeld, vastgelegd in het in 1482 tot stand gekomen Grote Verbond tussen beide partners¹⁰, bleef ook ná 1536 van kracht.

Met dit optreden dachten Stad en Lande in 1536 voorgoed een streep te hebben gezet onder de oorlogen en burgerwisten die kenmerkend waren geweest voor de 'regeerperiodes' van de graaf van Oost-Friesland (1506-1514) en de hertog van Gelre (1514-1536). In feite hoopten zij onder het 'gezag op afstand' van de Brusselse regering terug te kunnen keren naar de vreedzame wereld van voor de aanvaarding van Edzard van Oost-Friesland als landsheer dertig jaar tevoren.¹¹ De enige figuur van buiten die ze onder de nieuwe bedeling in hun midden moesten toelaten, was de door Brussel benoemde luitenant-stadhouder. Deze functionaris treffen we vanaf 1538 in Stad en Lande aan als de vervanger van de stadhouder voor wie het noordelijke gouvernement, dat nu bestond uit Friesland, Overijssel, Drente en Stad en Lande, te groot was geworden. Van Naardens voorgangers, de Overijsselse jurist Gerard Mulert en de Drentse edelman Burchard van Westerholt, hadden in hun korte ambtsperiodes niet de tijd gehad om inhoud aan het ambt van luitenant-stadhouder te geven.

Van Naarden zou die tijd wel krijgen. Van 1541 tot zijn ontslag in 1557 trad hij in zijn hoedanigheid van 'overste hoefftman', op als voorzitter van het uit vier oud-burgemeesters van de Stad en hem bestaande hoogste rechtscollege van de provincie, de Hoofdmannenkamer.¹² Met zijn benoeming begon, kan men zeggen, het Habsburgse bestuur over Stad en Lande eerst recht. Een gemakkelijke taak als luitenant-stadhouder wachtte hem daar niet. In de provincie zag de bestuurlijke elite de uit Holland afkomstige luitenant-stadhouder eerder als een door de landsheer benoemde collega-bestuurder dan als iemand die daadwerkelijk 's keizers 'oeverheyt' over hen uitoefende. Daarvoor zal men eerder de in 1540 aangestelde stadhouder van de vier noordelijke gewesten Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, hebben aangezien. Die stond als lid van de hoge adel dichter bij de keizer, had het militaire opperbevel en was Van Naardens directe superieur. Als ze met Van Naarden niet uit de voeten konden, konden ze zich tot hem wenden. Dat was de ene kant van de zaak. Direct daarmee in verband staat de andere. In de commissie van de stadhouders van Stad en Lande stond sinds de benoeming van de veroveraar George Schenck van Tautenburg in 1536 de zinsnede dat zij Stad en Lande dienden te besturen overeenkomstig het landrecht en de privileges. Die richtlijn gold ook voor Van Naarden. Dat in diezelfde commissie ook vermeld werd dat de stadhouder, indien de bepalingen van het landrecht op een bepaald

¹⁰ Het Grote Verbond van 1482 was na het eerste (1424) en tweede (1473) het derde en laatste verbond dat de stad Groningen en de Ommelanden met elkaar sloten voor de Reductie in 1594.

¹¹ Zie voor de toestand in Stad en Lande tijdens de 'regeringen' van Edzard van Oost-Friesland (1506-1514) en Karel van Gelre (1514-1536). P. J. Blok, 'Raad en gilden te Groningen', *Groningsche Volksalmanak* (1895) 1-35 en Formsma, *De wording*, 71-85.

¹² In feite was de functie van 'overste hoefftman' niet nieuw. Men volgde hier hertog Karel van Gelre wiens bastaardzoon Karel ook vijfde hoofdman en voorzitter van de Hoofdmannenkamer was geweest. Ubbo Emmius, *Friesland tussen Eems en Lauwers en de stad Groningen. Herzien en vermeerderde uitgave*, P. Schoonbeeg, ed. (Groningen, 1989) 83.

punt tekortschoten, nieuw recht mocht scheppen om 'daer anders inne te versiene', was een artikel dat men maar liever over het hoofd zag.¹³

Van Naarden had toen hij in september 1541 in Groningen arriveerde al een hele carrière achter zich. Na enkele jaren advocaat te zijn geweest bij het Hof van Holland in Den Haag was hij in 1525 benoemd tot raadsheer in het zojuist gereorganiseerde Hof van Friesland in Leeuwarden waarin hij twaalf jaar zitting had. In 1537 keerde hij terug naar Den Haag waar hij als extra-ordinaris raadsheer lid werd van het Hollandse Hof. In 1538 echter benoemde Maria van Hongarije die voor haar broer Karel V de Nederlanden bestuurde Van Naarden tot president van het Hof van Utrecht. Die promotie was aanzienlijk. Van alle hoven in de Noord-Nederlandse gewesten, was de macht van het Hof van Utrecht het grootst. De ooit zo sterke, door de stad Utrecht gedomineerde Statenvergadering, werd na de overdracht van de temporaliteit aan Karel V in 1528 geheel overschaduwd door het Hof. Het presidentschap van dat Hof was Van Naardens functie tot Karel V hem met ingang van 1 september 1541 benoemde tot luitenant en eerste hoofdman in Stad en Lande.¹⁴ De man achter Van Naardens carrière was de president van de Geheime Raad en de Raad van State, de Brabantse jurist Lodewijk van Schore.¹⁵ Van Schore was degene die Karel V in 1540 inspireerde tot de exemplaire bestraffing van het rebelse Gent. Het publiekelijk verscheuren van het beroemde 'calfvel', en de openbare boetedoening van de 600 prominente Gentenaren, de 'stropdragers', tegenover de keizer waarmee de hervorming van de Gentse stadsregering in aristocratische zin werd ingeluid, waren zijn ideeën.¹⁶ Van Schore was in Van Naardens tijd ook de stuwende kracht achter het hiervoor genoemde streven naar uniformering van het gewoonterecht.¹⁷ Het intellectuele fundament van deze voorspoedige loopbaan, zijn gedegen kennis van het Romeinse recht, had Van Naarden gelegd tijdens zijn studie aan de beroemde rechtenfaculteit van de universiteit van Orléans in de jaren 1508-1513.¹⁸

Van bestuurlijke onervarenheid kunnen we bij de nieuwe luitenant-stadhouder dan ook bepaald niet spreken toen hij in 1541 in Stad en Lande arriveerde.¹⁹ Heel zijn carrière had tot dat moment in het teken gestaan van de door Van Nierop opgesomde idealen van de vroegmoderne Nederlandse vorstenstaat. Het was zijn taak deze denkbeelden ook in Stad en Lande ingang te doen vinden. Het vertrouwen dat Van Schore,

¹³ W. J. Formsma, *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599)* (Assen, 1938) 10.

¹⁴ Een overzicht van Van Naardens levensloop en carrière geeft Vries, *De heeren*, 216-217.

¹⁵ Zie voor Van Schore: P. van Peteghem, 'Lodewijk van Schore. President van de Geheime Raad en van de Raad van State (1540-1548)' (2 dln.; onuitgegeven licentiaatsverhandeling van de rijksuniversiteit Gent, 1972). Zie voor een korte bio-bibliografie: M. Baelde, *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de 16e eeuw* (Gent-Brussel, 1965) 309-311.

¹⁶ J. Decavele, ed., *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558* (Gent, s. a.) 121-191.

¹⁷ J. A. Bornewasser, e. a., ed., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam, 1978) 57-58.

¹⁸ Zie voor Orléans als studieplaats van Nederlandse rechtenstudenten: R. Feenstra, 'De universiteit van Orléans in de Middeleeuwen, centrum van Europese rechtswetenschap en kweekschool van Nederlandse juristen', in: H. van den Brink, e. a., ed., *Samenwinninge* (Zwolle, 1978) 11-32.

¹⁹ Een kopie van Van Naardens benoemingsbrief bevindt zich in de Groninger Archieven. RA Gr., HJK 40, f. 16-17. Register Feith 1541, 35.

Maria van Hongarije en Karel V in Van Naardens capaciteiten stelden, moet dan ook groot zijn geweest. In geen van de provincies die in 1541 deel uitmaakten van de Bourgondisch-Habsburgse staat, leefden deze idealen waarschijnlijk zo weinig als in Stad en Lande. Geografisch, bestuurlijk en mentaal was de afstand tot het regeringscentrum hier het grootst.

Op papier was het bestuursstelsel van Stad en Lande een volgens communalistische principes gesloten verbond van twee gelijke partners. Het zou ook moeilijk anders gekund hebben, want zowel de Ommelanden als de Stad waren in de praktijk van alledag zelfbesturende republieken. De Stad beschouwde zich zelfs als een vrije rijksstad, hoewel ze dat in formele zin niet was en de Ommelanden waren een verbond van de drie oude Friese landen, Humsterland, Hunsingo en Fivelgo waar later het Westerkwartier bij was gekomen. In werkelijkheid echter werd in de zestiende eeuw het communale karakter van het gewest in hoge mate overschaduwd door de ongelijke kracht van de twee partners. O. Vries heeft in dit verband de verhouding tussen de stad Groningen en de Ommelanden vergeleken met de situatie in de grote Zwitserse kantons waar steden als Bern en Zürich in de ware zin van het woord regeerden over de plattelandsgedeelten van hun kanton.²⁰ De Ommelanden waren in de ogen van de ruim 12.000 stadgers²¹ evenals de direct aan Groningen onderworpen stadsjurisdicties, het Gorecht en het Oldambt, de voedsters van de Stad, waarzonder deze niet kon bestaan. Dat de Ommelanden toch nooit onderhorig zijn geworden aan de Stad dankten ze aan hun jonkers en prelaten. Die waren machtig en ontwikkeld genoeg om door de Groninger stadsbestuurders als partners te worden behandeld.

Deze situatie had haar concrete uitdrukking gekregen in de in het Grote Verbond opnieuw vastgelegde erkenning van de Hoofdmannenkamer als rechtbank bevoegd in Ommelander zaken en de eveneens hernieuwde erkenning van de olderman van het gild-, water- en stapelrecht als de Groningse functionaris die toezag op de naleving van het Groningse stapelrecht in de Ommelanden.²² Beide afspraken waren tekenend voor de machtspositie van de Stad. Uit hoofde van het stapelrecht was het de Ommelanders verboden eigen neringen in hun dorpen op te zetten, mochten ze geen bier brouwen en waren zij verplicht hun vette waren, boter en kaas, en hun koren eerst in de Stad ten verkoop aan te bieden alvorens deze aan derden te verkopen. Daarnaast maakte de zich over de Ommelanden uitstreckende competentie van de Hoofdmannenkamer haar bevoegd in de processen van de olderman tegen de Ommelander overtreders van het stapelrecht zoals Van Naarden als voorzitter van de kamer tot zijn leedwezen nog vaak zou bemerken.²³

Met de uit het Grote Verbond en haar volkrijkdom voortspruitende macht overtrof

²⁰ O. Vries, 'Staatsvorming in Zwitserland en Friesland in de late Middeleeuwen. Een vergelijking', in: J. Frieswijk, e. a., ed., *Fryslân, staat en macht, 1450-1650* (Leeuwarden, 1999) 26-42.

²¹ P. Lourens, J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam, 1990) 30.

²² De olderman van het gildrecht wordt voor het eerst vermeld in 1434. Blok, 'Raad en gilden', 9.

²³ Van Naardens ongenoegen blijkt overduidelijk uit zijn antwoorden op de vragen die hem in 1561 door Aremberg werden voorgelegd naar aanleiding van de Ommelander klachten over de toepassing van het stapelrecht door de stad. Zie de *Informacie bynnen Den Hage den iijen aprilis XVc negen ende vyftich... by my Arnoult Sasbout*. GA Groningen, Rood voor de Reductie 1444.

Groningen alle Nederlandse steden ten oosten van Utrecht. Die positie had naast voordelen ook nadelen. Zo zat er ten tijde van Van Naardens ambtsaanvaarding bij de Ommelanders nog veel oud zeer over de strafmaatregelen die de Stad in de jaren twintig en dertig had genomen tegen het kleine Appingedam voor het uitoefenen van zijn in 1506 van de Oost-Friese graaf Edzard ontvangen marktrecht. Tot tweemaal toe hadden Groninger strafexpedities het stadje door brand verwoest. Weliswaar had de Brusselse regering op 1 augustus 1541 — een maand voor Van Naarden tot luitenant-stadhouder benoemd werd — een voor twintig jaar geldende uitspraak gedaan in het conflict tussen Appingedam en Groningen, waarin Appingedam nog iets behield van het door Edzard geschonken marktrecht.²⁴ Maar, zoals Van Naarden heeft ervaren, de Stad achtte zich daar niet door gebonden en ze bleef de uitspraak bestrijden.²⁵ Voor haar gevoel doorkruiste het uitgekede marktrecht van Appingedam nog altijd het Groningse stapelmonopolie en de instantie die ze gebruikte om daar effectief een eind aan te maken, was de Hoofdmannenkamer.

Van Naarden heeft tijdens zijn zestien jaar durende verblijf in Stad en Lande de onwrikbare houding van de Stad met betrekking tot het stapelrecht van zeer nabij leren kennen. Zijn oordeel over die onwrikbaarheid is negatief. Maar het is de vraag of hij de oorzaken van die houding geheel heeft doorgrond. In zijn analyse van de krachtsverhoudingen binnen de stad Groningen in zijn brief van 17 november 1556 aan Filips II is de ‘gemeente’ de drijvende kracht achter alles wat burgemeesters en raad doen. Want ‘die is alhier boven den raedt’ en die omstandigheid maakte, zo vond hij, ook hem tot een machteloze toeschouwer, want ‘die raedt boven die hoeftmannen ende die hoeftmannen boven den lieutenant.’²⁶ Vierenhalf jaar na deze uitspraak, toen hij de voorzittersstoel van de Hoofdmannenkamer al lang verwisseld had voor een zetel in het Hof van Holland, ging hij nog een stap verder. In zijn beantwoording van een door een groep ontevreden Ommelanders opgestelde vragenlijst over de *riücksichtslose* handhaving van het stapelrecht door de Stad omschreef hij zijn collega-hoofdmannen boudweg als ‘creatures ende gemaect byde gesworen gemeente.’²⁷

Was Van Naardens perceptie correct? Formeel beschouwd zeker niet. Intern immers berustte, zoals in alle Oost-Nederlandse steden, in Groningen het opperbestuur over de stad bij het uit vier burgemeesters en twaalf raadsheren bestaande college van burgemeesters en raad. Het jaarlijks aanwijzen van twee nieuwe hoofdmannen hoorde daarbij.²⁸ De uit 24 leden bestaande burgervertegenwoordiging, de zichzelf coöpterende

²⁴ GA Appingedam, 25 R 34. Zie verder over deze uitspraak: P. G. Bos, *Het Groningsche gild-stapelrecht tot de Reductie in 1594* (Groningen, 1904) 199-200.

²⁵ Zo zonden burgemeesters en raad in april 1546 de stadssecretaris Johan van den Grave naar Brussel om naast vele andere dingen te bereiken ‘dat die sake tusschen uns en die van den Dam beroerende den stapell hanghende vor stadholder ende hoeftmannen van Groenynghen yn richte, daarvan tproces, so wy verstaen tho hove ys, moege weder umme overghesandt worden um getermineert tho worden.’ ARA Brussel, *Aud.*, L. M., 1664, 1 ongefolieerd.

²⁶ Van Naarden aan Filips II. Groningen, 17-11-1556, in: A. F. Mellink, ed., *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (17 dln.; Leiden, 1975-1995) VII, 174.

²⁷ Als noot 23.

²⁸ Het hier volgende overzicht is ontleend aan F. U. Ros, *Rennenberg en de Groningse malcontenten* (Assen, 1964) en Schoonbeeg, Ubbo Emmius, *Friesland*, 69-73 en 82-83.

gezworen gemeente, stond daar buiten. Evenals in de rest van Oost-Nederland waren bestuur en rechtspraak in Groningen in handen van één college dat los stond van de burgervertegenwoordiging.²⁹ Essentieel voor machthebbers en bevolking was de bestuurlijke autonomie van de Oost-Nederlandse steden. Waar de vroedschappen in het Westen alle jaren de stadhouder de lijsten met dubbeltallen moesten voorleggen om daaruit zijn keuze te maken voor de opvallende posten van burgemeesters en schepenen, daar werden deze keuzes in het Oosten ter plekke gemaakt. Die autonomie, daar ging het om. Op papier lijkt ook de beleidsvrijheid van burgemeesters en raad groter te zijn geweest dan die van de dagelijkse bestuurders van de West-Nederlandse steden, de burgemeesters, die toch geregeld overleg pleegden met de vroedschap. De Groningse gezworen meente trok zich nadat haar vijf keurheren acht nieuwe leden voor het college van burgemeesters en raad hadden gekozen immers terug en bemoeide zich niet met het bestuur van de Stad. Wel benoemde zij drie van haar leden, de taalmannen, tot haar vertegenwoordigers bij burgemeesters en raad. Met de positie van de achttien gilden was het op papier evenmin goed gesteld. Evenals de gezworen meente hadden ook zij een drie man sterke vertegenwoordiging, de bouwmeesters, bij burgemeesters en raad. Maar net als de taalmannen verschenen ook die alleen bij oproep.³⁰

Op het eerste gezicht lijkt het met de door Van Naarden geconstateerde macht van de gemeente dus nogal mee te vallen. Aan de andere kant echter spreekt Van Naarden hier uit ervaring. Zestien lange jaren heeft hij in de Stad doorgebracht. Als iemand het in 1556 of 1561 kon weten, was hij dat wel. De manier om het raadsel op te lossen zou kunnen zijn Van Naardens woorden ‘creatueren ende gemaect by de gezworen gemeente’ letterlijk te nemen en aan te nemen dat het de gezworen meente was die in Van Naardens tijd de hoofdmannen koos. Maar zoals gezegd: burgemeesters en raad deden het.³¹ Er is echter één omstandigheid die pleit voor de juistheid van Van Naardens zienswijze in figuurlijke zin.

Het was toen de luitenant-stadhouder in 1541 in Groningen arriveerde nog maar dertien jaar geleden dat de macht in de stad inderdaad in de handen van de gemeente had gelegen. Tussen 1525 en 1528 toen de Stad formeel hertog Karel van Gelre als heer erkende, stonden zoals bekend de gilden in Groningen aan het roer. Zij en hun dekens — hier ‘hovelingen’ genoemd — en niet de raad, kozen in februari 1526 onder het goedkeurend toekijken van de Gelderse stadhouder van de provincie, Jasper van Marwijck, in 1525 tegen alle tradities in een nieuwe gezworen meente bestaande uit gewone burgers.³² In 1528 zorgden ze er zelfs voor dat de oude families uit de raad verdwenen en vervangen werden door nieuwelingen uit eigen kring.³³ Deze voor de oude machthebbers schrikwekkende periode duurde anderhalf jaar. In de herfst van

²⁹ A. J. C. M. Gabriëls, ‘Regenten en regering. Enige institutionele en politieke aspecten van stedelijk bestuur binnen en buiten de provincie Holland’, *Bulletin Werkgroep Elites*, V (1983) 9-13.

³⁰ Als noot 28.

³¹ *Ibidem*, 81.

³² Blok, ‘Raad en gilden’, 27. Uitbreider bij Huizenga, *Groningen*, 67.

³³ Namen als Claus Cnokenhouwer, Jacob Smyt, Evert Wantscherer, Henrick Kistenmaker, Konst Slotemaker en Berend Scutemaker zeggen in dit opzicht genoeg. Blok, ‘Raad en gilden’, 31 en Huizenga, *Groningen*, 75-76.

1529 verving Karel van Gelre Van Marwijck door zijn bastaardzoon Karel, beter bekend als jonker Karel, die tot 1536 zijn vader in Stad en Lande vertegenwoordigde. Onder zijn stadhouderschap werd de macht van de oude families hersteld.

De herinnering aan die periode spookte ten tijde van Van Naardens verblijf in Groningen nog als een bange droom door het collectieve geheugen van de Stad en dat feit kan niet zonder invloed gebleven zijn. Zowel de magistraat, het college van burgemeesters en raad, als de leden van de gezworen meente wisten waartoe het volk in 1528 in staat was geweest en zij hebben daarmee ongetwijfeld rekening gehouden. Zeker de leden van de gezworen meente zullen dat hebben gedaan. Hun taak als vertegenwoordigers van de burgerij bracht dat met zich mee. Meer dan burgemeesters en raad zullen dan ook de gezworen meente en de hovelingen van de gilden de hoofdmannen onder druk gehouden hebben overtredingen van het stapelrecht streng te bestraffen teneinde de burgerij en de gilden tevreden te houden. Het daarbij te gebruiken pressiemiddel lag voor de hand. Ook de oud-hoofdman wilde na zijn ambtsperiode als hoofdman weer opgenomen worden in de magistraat en dat kon alleen maar wanneer de keurheren hem waardig keurden daarin terug te keren. Van Naardens opmerking over de gestrengheid van de Groningse hoofdmannen tegenover de overtreders van het stapelrecht kan dan ook zonder veel moeite verklaard worden uit de wens van de hoofdmannen verkiesbaar te blijven voor het burgemeester- of raadsheerschap.

Hoe meegaand de houding van de Groninger hoofdmannen in dezen was, beschrijft de Ommelander boer Abel Eppens in zijn kroniek. Bij processen waarin de olderman van het gildrecht ongelijk dreigde te krijgen, verlieten ze ‘dorch vermaent der gilden und gemeentes hoefluyden’ het rechthuis waardoor er niet verder geprocedeerd kon worden.³⁴ Alleen door toe te geven aan deze pressie was, volgens Van Naarden, de aristocratie in staat in het zadel te blijven. Eppens weerspreekt deze opmerking niet. Edzard Rengers van ten Post, de andere bekende kroniekschrijver uit de Ommelanden, evenmin³⁵, terwijl de anonieme Ommelander notabele in zijn *Geschiedverhaal* zelfs meldt dat het partijkiezen voor de Ommelanders de ware oorzaak van Van Naardens vertrek is geweest.³⁶

Het landrecht

Van Naarden steunde in de kwestie van het stapelrecht de Ommelanden. Omgekeerd echter schoot tijdens de hooglopende discussies tussen hem en Frederici op 16 januari 1556 niet één Ommelander hem te hulp. In zijn toch al moeilijke positie van luitenant-stadhouder was Van Naarden vijftien jaar na zijn aankomst in Groningen geheel alleen komen te staan. Dit was niet altijd zo geweest. In de jaren 1542-1552 waaruit alle

³⁴ A. Eppens tho Equart, *Kroniek uitgegeven en met kritische aantekeningen voorzien door jhr. mr. J. A. Feith en dr. H. Brugmans* (2 dln.; Amsterdam, 1911) I, 77-78.

³⁵ J. Rengers van ten Post, *Werken, uitgegeven door H. O. Feith* (3 dln.; Groningen, 1852-1853) I, 246.

³⁶ ‘... waer duer tegen hem grote partije, haedt ende viantschap van de borgerije is untsteken.’ W. Bergsma, E. H. Waterbolk, ed., *Geschiedverhaal van een Ommelander notabele ca. 1550-ca. 1570* (Groningen, 1991) 33-34.

Groningse brieven, behalve zijn verzoek om ontslag, die we van Van Naarden hebben, stammen, was de situatie anders. In de 27 brieven die hij in die periode zond aan de landvoogdes Maria van Hongarije en de presidenten van de Geheime Raad en de Raad van State, Lodewijk van Schore en Viglius van Aytta, is het beeld positiever.³⁷ Wel zijn ook hier de onheilsbrieven in aantal de grootste categorie, maar de erin geschilderde onheilen hebben doorgaans geen betrekking op moeilijkheden in Stad en Lande, maar op de oorlogen waarbij de Nederlanden betrokken waren in die periode.³⁸ In de jaren van vrede tussen die oorlogen zien we Van Naarden verslag doen van zijn gewone werkzaamheden als luitenant-stadhouder primair natuurlijk in Stad en Lande zelf. Daarnaast echter lezen we over zijn behartiging van de Groningse handels- en scheepvaartbelangen op de Eems en soms zelfs horen we van diplomatieke missies in Oost-Friesland en Oldenburg. Kortom, de indruk die men krijgt bij het lezen van die brieven is alleszins normaal: Van Naarden deed de dingen die een plichtsgetrouwe landsheerlijke ambtenaar geacht werd te doen. Daarbij boekte hij successen, maar leed hij ook nederlagen. In die laatste categorie valt zijn strijd voor een betere rechtsbedeling in de Ommelanden.

In zijn brief van 19 februari 1544 aan Maria van Hongarije waarin hij verslag doet van de zojuist in Groningen gehouden landdag³⁹ komt Van Naardens aandacht hiervoor treffend tot uiting. Hij bericht de landvoogdes over een endemisch probleem in Stad en Lande dat op de vergadering besproken was, maar waarop de leden geen passend antwoord hadden: het ongestraft blijven van allerlei soorten gespuis — vagebonden en ‘heerlose knechten’ volgens het jargon van de bronnen — dat in de Ommelanden de boeren en de kloosterlingen terroriseerde. De omvang van het probleem verontrustte hem en, blijkens hun antwoord, verontrustte het Maria van Hongarije en haar adviseur Lodewijk van Schore niet minder. Waar zij aan dachten, was geen halve maatregel: de oprichting van een rechtbank voor criminele zaken voor de hele provincie. Daarvoor moest Van Naarden zijn collega-hoofdmannen en burgemeesters en raad van Groningen zien mee te krijgen.⁴⁰

Dit idee ging Van Naarden die de lokale situatie goed kende, te ver. In zijn antwoord beperkte hij zich tot de Ommelanden. In de Stad, schreef hij, zouden burgemeesters en raad hun medewerking aan een dergelijke hervorming weigeren vanwege de ge-

³⁷ Van Naardens brieven zijn onderdeel van het immense fonds van de *Papiers d'État et de l'Audience* waar zij vallen onder de rubriek van de Lettres Missives, de Zendsbrieven. ARA Brussel, *Aud.*, L. M., 1654. Hun aantal bedraagt 29 waarvan er 27 gericht zijn aan Maria van Hongarije, 1 aan Karel V en 1 aan Lodewijk van Schore. Daar tegenover staan in totaal 25 minuten van Maria van Hongarije gericht aan Stad en Lande, de stad Groningen, de Hoofdmannenkamer en aan Van Naarden gedurende de periode 1542-1555. De laatste groep omvat 15 van de 25. Deze brieven bevinden zich eveneens in het fonds *Papiers d'État et de l'Audience* onder de rubriek van de Zendsbrieven, ARA Brussel, *Aud.*, L. M., 1664. Op de meeste brieven van Van Naarden zijn in telegramstijl de conceptantwoorden geschreven.

³⁸ De oorlogen waarover Van Naarden berichtte, waren de Gelders-Kleefse oorlog van 1542-1543; de Schmalkaldische oorlog van 1546-1547 en de Duitse vorstenopstand van 1551-1552.

³⁹ We kennen de inhoud van deze verloren gegane brief indirect uit de reactie van Maria van Hongarije van 7 maart 1544, ARA Brussel, *Aud.*, L. M., 1664.

⁴⁰ Hoewel dit in Maria's brief niet expliciet gesteld wordt, is dit de enig mogelijke conclusie. *Ibidem*.

meente die ‘op deese tyt daertoe nyet wel te porren is.’⁴¹ Alleen in de Ommelanden zou men een poging kunnen wagen. Daar was niet alleen de onveiligheid extreem groot, ook de rechtsbedeling deugde er niet. Structureel waren daarin twee dingen mis. In de eerste plaats waren er ‘doer oirsake dat die rechingen gemeenlick nyet stedich ende vast by een man blyven, dan⁴² vallen op die heerden off possessien’ geen vaste rechters in het gebied. Wat men had, was het oude, langs de rechtsstoelen omme-gaande Friese recht. Die ommegang langs de rechtsstoelen was echter niet het enige nadeel van het Friese recht, veel ernstiger was het nog altijd in zwang zijnde gebruik van zoengelden voor grote misdaden waarop niet de doodstraf stond. Het Ommelander landrecht kende slechts vijf halsmisdaden: ‘moortbrant off moort, scaeck, roeff, die-verye, vrouwencrachte ende tbesniden van munte.’ Alle andere delicten konden door middel van zoengeld worden afgedaan.⁴³ In het strafrecht van de Stad daarentegen bestonden geen zoengelden, wat de situatie daar aanvaardbaar maakte.

Op dit bijna openlijke verzoek om zelf initiatieven te mogen ontplooien, kreeg Van Naarden een voorzichtige toestemming de kwestie te bespreken met de verstandigste en de invloedrijkste mannen in de provincie. Die moest hij ervan proberen te overtuigen dat de landvoogdes het beste met hen voor had en dat zij hun ideeën over een verbetering van de situatie graag wilde horen.⁴⁴ Voorlopig leek het er daarmee op dat Van Naarden met zijn idee van een hervorming van het Ommelander rechtstelsel even pas op de plaats moest maken. Een moord in de Ommelanden zorgde er echter voor dat het idee zijn urgentie behield. Op 9 november 1544 namelijk berichtte Van Naarden Maria van Hongarije dat hij en zijn collega-hoofdmannen de Ommelander moordenaar Menne Benes ‘binnen deser stadt hebben doen apprehenderen ende mit sentencie van wegen K[eyserlycke]r M[aiestey]t onser alder genedichste heere, mitten sweerde doen executeren.’⁴⁵

Het politieke belang van Benes’ moord was dat hij Van Naarden in één klap verlostte van zijn waanidee dat moord in de Ommelanden als halsmisdad altijd met de dood bestraft werd. Dat was niet zo. Alle vijf door Van Naarden in zijn brief van 30 maart 1544 opgesomde halsmisdrijven waren in het Oudfrieze recht van de Ommelanden ook door middel van een hoog bedrag aan zoengeld af te handelen.⁴⁶ En juist door aanwending van dat middel hadden hem welgezinde Ommelander heren Benes’ nek kunnen redden. Dit nieuwe inzicht maakte de zaak voor Van Naarden alleen maar dringender. Er moest iets gedaan worden. Niet alleen hij dacht zo, ook de Stad vond dat er opgetreden moest worden nu de regels van recht en billijkheid in de Ommelander strafrechtspleging zo met voeten getreden werden.

41 Van Naarden aan Maria van Hongarije, Groningen, 30-3-1543. *Ibidem*. Ongefolieerd.

42 ‘dan’ lees ‘maar’.

43 Als noot 41.

44 Maria van Hongarije aan Van Naarden. Brussel, 12-4-1544. ARA Brussel, *Aud.*, L. M., 1664. Dit antwoord klopt met Van Schore’s aantekening op Van Naardens brief van 30 maart. ‘La Royne ne voyt comment on scauroit rémédier aux abus, si les subiectz le le vueillent réquerir.’ Ongefolieerd.

45 Van Naarden aan Maria van Hongarije, Groningen, 9-11-1544. *Ibidem*.

46 Zie voor deze afkooppraktijk: A. S. de Blécourt, ‘Het ontwerp-1550 van het Ommelander landrecht’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XII (1933) 342.

De executie van Benes werd gevolgd door nieuwe arrestaties. Ommelander misdadigers die gearresteerd konden worden, werden aangehouden en vervolgens in Groningen berecht. Het succes van de nieuwe aanpak was zelfs zo groot dat Karel V aan het eind van 1544 Van Naarden ermee feliciteerde.⁴⁷ Duurzaam kon deze oplossing echter niet zijn. In de Ommelanden voelde men zich geschoffeerd. Na Benes' arrestatie hadden de rechters in wier ressort Benes zijn wandaad begaan had, tevergeefs om zijn uitlevering gevraagd teneinde hem volgens het landrecht te kunnen berechten. Dat èn het doorgaan van de arrestaties maakten duidelijk dat Benes' executie geen incident was, maar het begin van een geheel nieuwe rechtspraktijk. Dat was onaanvaardbaar en illegaal. Meer dan ooit klampten de Ommelanders zich nu vast aan de woorden van de rechters die Benes hadden willen berechten 'nae lantrecht, dat is generaliter nae d'oude wyse ende heercommen.'⁴⁸ Onbaatzuchtig was dit opkomen voor het eigen landrecht overigens niet. De felheid van het verzet werd behalve door de liefde voor de oude gewoonten, ook gevoed door vrees. Het bestaande recht van compositie beschermde namelijk niet alleen de rondzwerfende misdadigers — die wilde iedereen wel kwijt — maar ook de Ommelander heren die zich schuldig maakten aan doodslag. Het verzet was zelfs zo groot dat Van Naarden en zijn medestanders in de volgende jaren hun beleid matigden. De tegenstelling bleef echter bestaan.

De impasse werd doorbroken in 1548. Bij de opening van de landdag op 15 maart van dat jaar herinnerde Van Naarden, waarschijnlijk op instructie van Brussel, de aanwezige leden er aan 'dat sommige punten van het landrecht duister waren, andere te zwaar, weer andere te licht, weshalve het nodig was daarin te voorzien.'⁴⁹ Het antwoord was gematigd positief. Onder het voorbehoud dat men zich geen nieuwigheden wilde laten opdringen, ging de landdag met Van Naardens voorstel akkoord. De al aangewezen gedeputeerden tot het vinden van de jaartax⁵⁰ kregen opdracht van de vergadering de landrechten, dat wil zeggen de collectie wetten, vonnissen en verordeningen die tezamen het Ommelander landrecht vormden, te visiteren en indien nodig, voorstellen te doen tot verbetering.⁵¹

Vanwaar deze onverwachtse ommekeer bij de Ommelanders? De meest waarschijnlijke reden lijkt de Habsburgse krachtsexplosie in de zojuist afgelopen Schmalkaldische oorlog. De situatie van 1548 doet in de verte denken aan wat op kleinere schaal het gevolg was geweest van Karel V's vernedering van de stad Gent in 1540. Toen had de keizer niet alleen Lodewijk van Schore het gildenbestuur van Gent laten omvormen in aristocratische zin⁵², ook had hij daarna een wetgevende Staten-Generaal bijeengeroepen voor alle provincies⁵³, waar ook een deputatie uit Stad en Lande was versche-

47 'Ende hebben geerne vernomen dat ghi zulcx mit soe goeden manieren hebt doen volbringen, gelyck uwe vorscreven brefen dat vermelden.' Karel V aan Van Naarden, Brussel, december 1544. ARA Brussel, *Aud., L. M.*, 1654. Minuut.

48 Als noot 44.

49 De Blécourt, 'Het ontwerp-1550', 332-333.

50 De jaarlijkse belasting die de provincie Karel V moest betalen.

51 De Blécourt, 'Het ontwerp-1550', 333.

52 Zie voor de in Gent doorgevoerde bestuurlijke hervormingen: Decavele, *Keizer*, 121-191.

53 Deze door Karel V bijeengeroepen 'wetgevende' vergadering van de Staten-Generaal was na die van 1531 de tweede. In beide jaren vaardigde Karel V een reeks wetten voor alle gewesten uit. In 1549 kroonde

nen.⁵⁴ Het lijkt erop dat de Ommelanders, nu Karel V zijn oppermacht had getoond in het Duitse rijk, het verstandiger vonden zelf de hervorming van het landrecht ter hand te nemen, dan het initiatief in dezen aan Brussel en Van Naarden te laten.

Een initiatief geboren onder de druk van externe dreiging komt meestal tot stilstand wanneer die externe dreiging verdwijnt. Zo ging het ook met het plan voor een nieuw landrecht in Stad en Lande. Weliswaar legden de gedeputeerden die in 1548 belast waren met het opstellen van een nieuw landrecht, in 1550 een naar het oordeel van de Leidse rechtshistoricus A. S. de Blécourt alleszins acceptabel ontwerp op tafel, maar dat haalde de eindstreep niet.⁵⁵ De landdag van 1551 die dit ontwerp-1550 had moeten goedkeuren en invoeren, besloot onder druk van een fel afwijzende brief ondertekend door twaalf Ommelander jonkers⁵⁶ tot verwerping. Wat de brievenafzenders afwezen, waren drie dingen. Ze waren tegen de afschaffing van het betalen van een zoengeld voor doodslag; ze vonden het onjuist de rechters te verplichten het op hen vallende rechterambt ook metterdaad te vervullen. En ze waren het oneens met de bepaling dat *alle* jonkers verplicht waren ieder jaar de Ooster- en de Westerwarf — de twee algemene Ommelander rechtzittingen — bij te wonen. De redenen voor hun verwerping van juist deze drie bepalingen geven ze niet. Die voor het afwijzen van de eerste en de derde bepaling laten zich echter gemakkelijk raden. Doodslag — in feite soms moord — was een delict waaraan zich blijkens de overgeleverde vonnissen vrij veel jonkers schuldig maakten.⁵⁷ Het afwijzen van de bepaling dat alle Ommelander jonkers de beide warven moesten bijwonen, hing zeker samen met het feit dat een aantal, zoals gezegd, het rechterambt niet uitoefende. Het bezwaar tegen de verplichting zelf in het eigen district het rechterambt uit te oefenen tenslotte, lijkt vooral te zijn voortgekomen uit de angst voor represailles door vrienden van de veroordeelde misdadiger.⁵⁸

De Blécourt wijt deze uitkomst vooral aan de in die tijd groeiende strijd over het stapelrecht en aan wat hij noemt ‘de woelige tijd, ongeschikt voor hervatting van het codificatiewerk, dat in een rustige periode was aangevangen.’⁵⁹ Maar daarmee maakt hij er zich te gemakkelijk vanaf. De tijden waren inderdaad woelig, maar toch niet zo dat ze de invoering van het ontwerp in de weg behoefden te staan. Het Ommelander landrecht was immers niet alleen inhoudelijk verouderd, organisatorisch was het evenmin bij de tijd. Heel wat rechtsstoelen waren in handen van meerdere personen waardoor veel processen bleven hangen door twisten over de vraag wie de bevoegde rechter was. Ook woonden er bezitters van rechtsstoelen permanent in de Stad.⁶⁰ Dat waren toestanden waaraan Van Naarden paal en perk wilde stellen. Het liefst had hij waar-

hij dit wetgevende werk met de Pragmatieke Sanctie. A. Henne, *Histoire du règne de Charles Quint en Belgique* (10 dln.; Brussel-Leipzig, 1858-1860) V, 173-207; VII, 125-138 en VIII, 385-386.

⁵⁴ Formsma, *Ommelander strijd*, 23.

⁵⁵ De Blécourt, ‘Het ontwerp-1550’, 328-329.

⁵⁶ Van wie niet minder dan vier behoorden tot de invloedrijke clan van de Ewsums. *Ibidem*, 335.

⁵⁷ *Ibidem*, 336.

⁵⁸ Dat dit voorkwam, lezen we in Frederici’s *Acta van Stat en Landen myt den lieutenant*.

⁵⁹ De Blécourt, ‘Het ontwerp-1550’, 334.

⁶⁰ Van Naarden aan Maria van Hongarije. Groningen, 30-3-1544. ARA Brussel, *Aud.*, L. M., 1664. Ongefolieerd.

schijnlijk de Ommelanden bestuurlijk en juridisch het Friese model met zijn door de stadhouder benoemde grietman voorgezeten nedergerechten opgedrongen⁶¹, maar een dergelijke structurele hervorming van het stelsel zou een Ommelander opstand ontzettend hebben. Vandaar het beperkte hervormingsvoorstel van het ontwerp-1550. Maar zelfs dat was onhaalbaar.

De naar mijn smaak echter belangrijkste misvatting van De Blécourt is dat hij niet gezien heeft hoe gemakkelijk de aanvaarding van het ontwerp-1550 als precedent zou kunnen dienen om de weg vrij te maken voor nieuwe, door Brussel gewenste, hervormingen in Stad en Lande. Het was weliswaar een door de landdag in het leven geroepen commissie die het ontwerp geredigeerd had, maar het initiatief en het resultaat waren zó duidelijk in overeenstemming met wat er bij de regering en haar vertegenwoordiger, Van Naarden, leefde, dat het dezen wel moest smaken naar meer.

Al deze dingen tezamen waren voldoende bedreigend voor de Ommelander edelen om in 1551 de invoering van het ontwerp-1550 te blokkeren. Hoe machtig de keizer op dat ogenblik ook was. Voor Van Naardens verhouding tot de Ommelanden betekende die verwerping dat hij het krediet dat hij aan de ene kant opbouwde met zijn houding in de kwestie van het stapelrecht, met zijn strijd voor een nieuw landrecht aan de andere kant weer even hard verspeelde. Het feit dat hij in deze tijd bij de Ommelander jonkers over de tong ging als ‘de groete beul’, zegt in dit opzicht genoeg.⁶²

De plakaten

Geduld, maar zeker niet geliefd, is waarschijnlijk de beste omschrijving van de positie waarin Van Naarden zich in 1551, tien jaar na zijn aanstelling als luitenant-stadhouder van Stad en Lande, bevond. Die omschrijving is zeker ook van toepassing op zijn collega-vertegenwoordigers van het centrale gezag in de andere Oost-Nederlandse provincies. De ontwikkelingen in Friesland, Overijssel en Gelre bieden min of meer hetzelfde beeld. Er is rond 1550 in alle Oost-Nederlandse gewesten gekrakeel tussen de ambtenaren van de centrale regering en de Staten, maar de crisis komt pas in de tweede helft van de jaren vijftig.⁶³ Een verschil tussen de situatie in Stad en Lande en die in Friesland, Overijssel en Gelre is dat we in Stad en Lande twee groepen kunnen identificeren die echt tegen Van Naarden waren: de burgerij van de stad Groningen en de Ommelander adel. Dit samengaan geeft in Stad en Lande het conflict tussen provincie en regering een unieke scherpte die in de volgende jaren nog wordt vergroot door de resolute afwijzing van de publicatie van het ketterplakkaat van 1550. Mogelijk was dit alles door de ineenstorting van de Habsburgse macht in Karel V's rampjaar 1552.⁶⁴

⁶¹ Zie voor de positie van de Friese grietman voor de Opstand: Theissen, *Centraal gezag*, 182-194.

⁶² Geciteerd bij M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen-Batavia, 1938) 224.

⁶³ Respectievelijk Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces*, 55-58; Zijp, *Strijd*, 100-124 en Woltjer, *Friesland*, 38 en 128-135.

⁶⁴ Zie voor de gevolgen van 1552: H. Lutz, *Christianitas Afflicta. Europa, das Reich und die päpstliche Politik im Niedergang der Hegemonie Kaiser Karls V (1552-1556)* (Göttingen, 1964) 88-102.

In Van Naardens correspondentie met Maria van Hongarije komt deze nieuwe stand van zaken tot uiting in zijn laatst bekende grote brief aan haar, die van 10 augustus 1552. De aanleiding tot zijn brief vond de luitenant-stadhouder in het opduiken van zijn Gelderse voorganger jonker Karel van Gelre bij de doop van een zoon van Frederik Ripperda in Farmsum. Dat de voormalige Gelderse stadhouder de doopplechtigheid van de pasgeborene had bijgewoond en deze zelfs ten doop had geheven, verwonderde Van Naarden niet. De moeder van de boreling was een Ewsum en die familie was, zestien jaar na zijn vertrek, nog steeds dik bevriend met jonker Karel. Wat hem zorgen baarde, waren de activiteiten die de als militaire entrepreneur in Noordwest-Duitsland actieve jonker tijdens zijn bezoek had ontplooid. Maar dat er ‘enige practycke off communicatie⁶⁵ soude wesen heb ik niet kunnen vernemen,’ meldde hij opgelucht. Wel had de vroegere stadhouder op de borg bij Farmsum brieven geschreven aan sommige vrienden in de stad, onder wie Hieronymus Frederici en de rector van de Sint Maartensschool Regnerus Praedinius⁶⁶, de twee bekendste crypto-protestanten van Groningen, die ook weer goed bevriend waren met de Ewsums.

Waar hij precies over in had gezeten, schrijft Van Naarden niet, maar brengen we Frederici, Praedinius en de Ewsums in verband met de doorgaans in het evangelische Bremen domicilie houdende Karel van Gelre — en dat is wat hij hier doet — dan worden zijn verdenkingen duidelijker. Waar de luitenant-stadhouder blijkbaar op doelt, is een door jonker Karel opgezette invasie met steun van de Ewsums en hun aanhang in de Ommelanden en van protestantse kopstukken in de Stad. Het was overtrokken, maar geheel uit de lucht gegrepen, was dit doemscenario niet. Berichten over in de Friese landen rondtrekkende agenten van Maurits van Saksen deden in de zomer van 1552 de ronde.⁶⁷ Bewaarheid is Van Naardens vrees nooit geworden. Maar het hier geschetste scenario noemt wel de factoren die niet alleen zijn lot, maar de hele ontwikkeling in Oost-Nederland in de volgende jaren mogelijk maakten. De op de Duitse vorstenopstand volgende wederopstanding van het politieke protestantisme in Duitsland culminerend in de godsdienstvrede van Augburg én de slopende oorlog met Frankrijk schiepen omstandigheden waaronder succesvolle acties tegen de Brusselse politiek mogelijk waren.

Voor 1552 bleken Van Naardens vrees echter ongegrond. De Duitse vorstenopstand die toen Van Naarden zijn brief aan Maria van Hongarije schreef zijn doel, het veiligstellen van de toekomst van het Duitse protestantisme, al bereikt had⁶⁸, duurde daarvoor te kort. Bovendien blijkt uit niets dat men in de Oost-Nederlandse gewesten bereid was naar de wapenen te grijpen, zolang de politieke middelen om het doel, behoud en vergroting van de zeggenschap over de eigen aangelegenheden, nog niet waren be-

⁶⁵ ‘practycke off communicatie’ moeten we hier wel opvatten als ‘intrige en samenzwering.’

⁶⁶ Zie voor de godsdienstige opvattingen van Praedinius en Frederici: F. Postma, ‘Regnerus Praedinius (c. 1510-1559), seine Schule und sein Einfluss’, in: F. Akkerman, e. a., ed., *Wessel Gansfort and Northern Humanism* (Leiden, 1993) 290-324 en W. J. Janse, ‘Hieronymus Frederiks († 1558). His correspondence with Karel van Gelre and Albert Hardenberg’, *NAKG*, LXXVI (1996) 238-256.

⁶⁷ Dat Van Naardens angst wortelde in de realiteit blijkt uit het volgende citaat: ‘En Frise réveillaient leurs agents les espérances des anciens partisans de la maison de Saxe et ressuscitaient ses droits sur ce pays en y parlant de liberté et du triomphe des nouvelles doctrines,’ Henne, *Histoire*, IX, 163-164.

⁶⁸ Lutz, *Christianitas*, 96-97.

proefd. Het conflict dat Van Naarden in 1557 zijn post kostte, was dan ook een politiek meningsverschil tussen een Nederlandse provincie en de centrale regering waarin Van Naarden optrad als vertegenwoordiger van het centraal gezag en de landdag de provincie representeerde. Het leek op de kwestie van het nieuwe landrecht, maar het was veel principiëler dan dat geschil waarin Van Naarden weliswaar een belanghebbende partij was, maar waar hij als luitenant-stadhouder formeel buiten stond. De *Acta des Twydrachs* en de *Acta van Stat en Landen myt den lieutenant* geven dat uitstekend weer. Van Naarden strijdt daarin als luitenant-stadhouder voor het recht van wetgeving van de landsheer over de landdag heen.

De geschiedenis van Van Naardens finale botsing met de provincie Stad en Lande begint in 1551. In maart van dat jaar — vrijwel gelijktijdig met het protest van de Ommelander edelen tegen het ontwerp-1550 — ontvingen burgemeesters en raad van Groningen een brief van Maria van Hongarije die hen gebod, het in 1550 uitgevaardigde nieuwe ketterplakkaat, het beruchte bloedplakkaat⁶⁹, nu eindelijk te publiceren en uit te voeren. Hun gedrag was onaanvaardbaar. Het door de stadhouder van het noordelijke gouvernement, Aremberg⁷⁰, aan hen gezonden edict hadden burgemeesters en raad nagelaten te publiceren. In plaats daarvan hadden ze Aremberg een exemplaar van hun eigen plakkaat uit 1548 gestuurd dat echter alleen gericht was tegen de wederdopers.⁷¹ Wie behalve Aremberg de landvoogdes getipt had over de weigering van burgemeesters en raad het plakkaat te publiceren, weten we niet, maar het is aannemelijk dat Van Naarden hier mede de hand in gehad heeft.

Wat hier verder ook van zij, de brief van de landvoogdes leidde voor de zoveelste keer tot niets. Stad en Lande hadden in 1535 hun eerste godsdienstplakkaat uitgevaardigd, dat uitsluitend betrekking had op de aanhangers van het anabaptisme. In 1536 was dat plakkaat in iets verscherpte vorm opnieuw uitgevaardigd en dat plakkaat waarin de hoogste straf gesteld op wederdoperij verbanning uit de provincie was, was in essentie nog steeds van kracht.⁷² De inhoud ervan gaf de parameters aan waarbinnen de godsdienstpolitiek van Stad en Lande zich afspeelde. Wie buiten schot bleven in dit beleid, waren de protestantiserenden en crypto-calvinisten als Regnerus Praedinius en Hieronymus Frederici. De in 1548 uitgevaardigde versie van het plakkaat van 1536 die burgemeesters en raad aan Aremberg hadden gezonden, beschermde deze groep die contacten onderhield met de voorlopers van 'de tweede — calvinistische — reformatie' in Noordwest-Duitsland, A Lasco in Emden en Hardenberg in Bremen.⁷³

⁶⁹ Zie over dit plakkaat F. Postma, 'Viglius van Aytas kirchenpolitische Haltung', in: B. Sicken, ed., *Herrschaft und Verfassungsstrukturen im Nordwesten des Reiches. Beiträge zum Zeitalter Karls V.* (Keulen, 1984) 183-185. Zie voor de vervolging van ketterij in het algemeen in de Nederlanden A. Duke, 'Salvation by coercion. The controversy surrounding the 'Inquisition' in the Low Countries on the eve of the revolt', in: *Idem, Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen, 1990) 152-174.

⁷⁰ Aremberg was in 1550 de in 1549 overleden Van Buren opgevolgd als stadhouder in het noorden.

⁷¹ Maria van Hongarije aan burgemeesters en raad van Groningen. Brussel, 6-3-1550 (1551) ARA Brussel, Aud., L. M., 1654. Ongefolieerd.

⁷² De tekst van beide plakkatens in: Mellink, *Documenta*, I, 139-141.

⁷³ Zie voor deze tweede Reformatie: H. Schilling, ed., *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der 'Zweiten Reformation'* (Gütersloh, 1985).

De inspanningen die men zich in Brussel na 1551 getroost heeft om het plakkaat van 1550 in Stad en Lande te doen afkondigen, onttrekken zich door gebrek aan bronnenmateriaal goeddeels aan het zicht. Helderder wordt de situatie wanneer we die bekijken vanuit het perspectief van de wetgevingsbevoegdheid. Op dat terrein bleven beide partijen het been stijfhouden. Op 2 januari 1555 berichtte Van Naarden Maria van Hongarije dat er een landdag was uitgeschreven om te spreken over het op 20 december 1554 binnengekomen algemene plakkaat tegen de vagebonden.⁷⁴ Stad en Lande waren, zo mogen we concluderen, in de ogen van de centrale regering niet alleen een probleemprovincie op godsdienstig gebied, maar ook op het politiek veel principiëler terrein van de wetgeving.

Hoezeer het gewest daarin vasthield aan de eigen bevoegdheden, blijkt uit de reactie op het zojuist genoemde algemene plakkaat tegen de vagebonden. Toen dat in Groningen bezorgd werd, interpreteerde men de toezending terecht als een poging het gewest onder de algemene wetgeving van Brussel te brengen. Al in de eerste helft van januari 1555 vond er een vergadering van de landdag plaats gewijd aan het eeuwige probleem van de 'heerlose knechten' en vagebonden. Zogenaamd vergaderde men uit oprechte bezorgdheid vanwege de overlast die de Ommelanders van deze lieden ondervonden, maar in werkelijkheid deed men het toch vooral om van het algemene plakkaat af te komen. Na het vertrek van Van Naarden en zijn collega-hoofdmannen uit de vergadering⁷⁵ concludeerde de landdag namelijk dat opzending van de gearresteerden naar Antwerpen, zoals het plakkaat gebod, strijdig was met de traditionele manier om het vagebondenprobleem op te lossen: een vervolging 'mytter clockenslach', een algemene klopjacht in de Ommelanden. Met het afkondigen daarvan legde de landdag het uit Brussel toegezonden algemene plakkaat naast zich neer.⁷⁶

Met dit besluit kwam de zaak op scherp te staan. Weliswaar had de landdag alleen maar een gelegenheidsbesluit genomen en niet een permanente wet afgekondigd, maar Van Naarden achtte de soevereiniteit van de keizer toch geschonden. Hoe ver de posities van beide partijen uiteen lagen, wordt duidelijk wanneer we ons hun achtergrond en referentiekader voor ogen stellen. De leden van de landdag grepen terug op de instructie van de stadhouder waarin stond dat hij de provincie diende te besturen overeenkomstig het landrecht en de privileges. Van Naarden dacht aan de machtige positie die hij als president van het Utrechtse Hof tegenover de Staten van Utrecht had ingenomen.

Als gevolg hiervan liepen de spanningen snel op. Overtuigd van zijn gelijk, maar vooral geïrriteerd over de kool die de landdag hem gestoofd had, begon Van Naarden zijn staatsrechtelijk gelijk te preken. Wat hij daarbij allemaal naar voren gebracht heeft, is niet met zekerheid te zeggen, maar sommige van zijn uitbarstingen zijn vastgelegd in de protocollen van Frederici. Zo hield hij zijn tegenstrevers de situatie in Utrecht voor. Daar mochten de Staten alleen maar vergaderen nadat de president van

⁷⁴ Maria van Hongarije aan Van Naarden. Brussel, 16-1-1555. ARA Brussel, *Aud.*, L. M., 1664, f. 63.

⁷⁵ Na de openingstoespraak te hebben uitgesproken, dienden de landsheerlijke ambtenaren de gewestelijke Statenvergaderingen te verlaten.

⁷⁶ Formmsma, *Ommelander strijd*, 27.

het Hof de agenda had goedgekeurd. Als ze ook maar over iets anders zouden spreken dan wat er op de agenda stond, waren ze krachtens hun eed strafbaar aan lijf en goed.⁷⁷ Een ander onderdeel van zijn repertoire was dat het burgemeesters en raad verboden was zonder zijn toestemming brieven te schrijven aan of te ontvangen van vreemde steden en heren.⁷⁸ Tegelijk vergat hij, puttend uit zijn rechtskennis, waarschijnlijk ook nooit zijn gesprekspartners te vertellen dat volgens de regels van het *gemeen recht*, het gangbare Europese recht, een maatregel na drie keer zonder oppositie te zijn afgekondigd, automatisch kracht van wet kreeg.⁷⁹

In deze sfeer van toenemende polarisering waarin Van Naarden steeds het been stijf hield, besloten Stad en Lande in het voorjaar van 1555 hun zaak bij de centrale regering te bepleiten. Eind maart zonden ze burgemeester Edzard Sickinge, jonker Wigbold van Ewsum en het raadslid Sasscher van Heringha naar Antwerpen waar Karel V, Maria van Hongarije en hun belangrijkste raadsheren op dat moment verblijf hielden.⁸⁰ De missie van het driemanschap slaagde boven verwachting. Op 3 april tijdens hun gesprek met de president van de Geheime Raad Viglius en enkele leden van de Raad kregen ze van Viglius impliciet de verzekering dat ze zich over hun privileges en oude gewoonten geen zorgen hoefden te maken. Er waren immers maar twee plakkatens waarvan de regering verlangde dat ze zonder restricties in alle provincies werden nageleefd: het verbod op dienstneming in het leger van de vijand en het verbod op het leveren van proviand en victualiën aan die vijand.⁸¹

Met deze geruststellende uitspraak bezorgde Viglius Van Naarden zonder twijfel een van de vervelendste periodes van diens leven. In het nauw gedreven door zijn tegenstanders zien we de luitenant dan ook dezelfde weg inslaan als Stad en Lande. In augustus verscheen hij in Brussel om de situatie waarin hij zich bevond uiteen te zetten. Maria van Hongarije en Viglius lieten hem niet in de kou staan. Zij reikten hem twee wapens aan om zijn positie in Stad en Lande te verstevigen. De eerste was de schriftelijke toezegging van de regering dat alle algemene plakkatens die naar Groningen gezonden werden, voortaan vergezeld zouden gaan van de woorden ‘beholden der stat ende landen vryheyden en privilegien.’⁸² Met deze clause kon de luitenant zich verdedigen tegen de aantijging dat hij op slinkse wijze de oude wetten en gewoonten van Stad en Lande probeerde teniet te doen. Het tweede wapen dat de landvoogdes en Viglius Van Naarden ter beschikking stelde, was Arembergs stadhoudelijke commissie, waardoor hij tijdens diens verblijf aan het front als interim-stadhouder van Stad en Lande fungeerde. Deze overdracht van Arembergs commissie was van groot

77 Frederici, *Acta des Twydrachs*, Groninger Archieven, OA., inv. nr. 36, f. 14r.

78 *Ibidem*.

79 ‘Semel, iterum ac tertio repetitam consuetudinem legem factam.’ Frederici, *Acta van Stat ende Landen myt den lieutenant*. *Ibidem*, f. 26v. Drie keer is scheepsrecht zouden wij zeggen.

80 Zie voor de aanwezigheid van het Hof: H. Soly, ‘Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16e eeuw’, *TvG*, XCVII (1984) 341-361.

81 Frederici, *Acta van Stat ende Landen myt den lieutenant*, f. 30r en 30v.

82 *Ibidem*, f. 30r.

belang.⁸³ Gewapend ermee, was Van Naarden bevoegd om op punten waar de noodzakelijke wetgeving ontbrak, daarin te voorzien. Het hiervoor geciteerde zinnetje: ‘ten waere nootlick daer anders inne te versiene’ dus.⁸⁴ Het optreden van Viglius en Maria van Hongarije maakt twee dingen duidelijk. De regering wenste zolang de oorlog met Frankrijk duurde geen verdere escalatie van de tegenstellingen in Stad en Lande, maar evenmin wilde ze op het terrein van de wetgeving voor de voeten worden gelopen door de landdag.

Wellicht was dit het beste wat Maria van Hongarije en Viglius in deze omstandigheden konden doen, maar voor het wegnemen van de spanningen in Stad en Lande schoot hun aanpak volkomen tekort. De clausule ‘beholden der Stat ende Landen vryheyden en privilegien’ strookte weliswaar met Viglius’ verzekering van april dat men zich in Stad en Lande geen zorgen behoefde te maken over de privileges, maar met Van Naardens van Aremberg overgenomen commissie was dat absoluut niet het geval. Men moest wel blind zijn om niet te zien welke deining er in Stad en Lande zou ontstaan wanneer Van Naarden zijn commissie daadwerkelijk zou gebruiken om zelfstandig nieuwe verordeningen uit te vaardigen. Want dat was de opzet. Ook Maria van Hongarije en Viglius moeten de indruk hebben gehad dat het in Stad en Lande dringend nodig was iets te ondernemen tegen het groeiend aantal wederdopers. Doordat Aremberg als generaal tegen de Fransen vocht, was hij niet in staat daar wettelijke maatregelen tegen af te kondigen. De enige die deze taak kon overnemen, was Van Naarden. Dat het zo gegaan is, mogen we afleiden uit het feit dat Van Naarden door het uitvaardigen van een verordening inderdaad een leemte in de Groningse ketterplakaten heeft gevuld. Maar de oplossing van zijn problemen was het overnemen van Arembergs commissie voor Van Naarden niet. Integendeel. Een eenmaal uitgevaardigde verordening kon niet onopgemerkt blijven en Van Naarden heeft de gevolgen van het gebruiken van de commissie alleen moeten dragen. Aremberg liet zich in 1555 en 1556 bijna twee jaar lang niet zien in zijn gouvernement.

De veldtocht van 1555 was immers nog niet voorbij of Europa werd opgeschrikt door het nieuws van Karel V’s voorgenomen abdicatie. Evenals zijn collega-stadhouders en de vertegenwoordigers van de gewestelijke Statenvergaderingen moest ook Aremberg bij het aftreden van Karel V en de inhuldiging van Filips II als landsheer op 25 oktober 1555 in Brussel *acte de présence* geven.⁸⁵ En eenmaal daar had hij niet de minste haast om naar zijn gouvernement te vertrekken.

Veroordeeld door de landdag

Wie in Brussel niet bleven, waren de naar de regeringsoverdracht afgevaardigde vertegenwoordigers van Stad en Lande. Zij kwamen in de loop van november 1555

⁸³ Dat Arembergs commissie hem verstrekt was, blijkt uit het volgende citaat: ‘he konde quelke copie geven van sodane dubbelt als hy hadde van des stadholders des heren van Arenberges commissie’. *Ibidem*, 25v. Zie ook noot 100 hierna.

⁸⁴ Zie noot 13 hiervoor.

⁸⁵ Zie voor de achtergrond, organisatie en voorbereiding van de regeringsoverdracht aan Filips II: F. Postma, *Viglius van Ayta. De jaren met Granvelle 1549-1564* (Zutphen, 2000) 91-99.

terug in Groningen waar ze op de landdag verslag van hun wedervaren in Brussel moesten doen. Maar tot meer dan het openen en sluiten van de vergadering kwam het niet. Niet alleen waren als gevolg van de weersomstandigheden op de landdag te weinig 'vrunden van de landen' verschenen, ook stonden er in verhouding tot het aantal opgekomenen teveel punten op de agenda. Wat de doorslag gaf tot het sluiten van deze landdag en het uitschrijven van een nieuwe was waarschijnlijk dat de Stad niet de indruk wilde wekken in haar eentje de besluitvorming over zulke belangrijke zaken als het toestaan van een extra bede 'boven jaertaxe ende propine' en het afkondigen van een nieuwe ordonnantie op 'de jaertaxe ende settynge der pennynge' te domineren. Burgemeesters en raad moesten in december dus opnieuw een gang naar Van Naarden maken om hem te vragen de nieuwe landdag uit te schrijven.⁸⁶

Op deze door hem niet voorziene manier begon Van Naardens laatste en grootste confrontatie met Stad en Lande. Het begin van dit conflict moeten we waarschijnlijk plaatsen bij de Brusselse plechtigheden. Daar namelijk moeten de vertegenwoordigers van Stad en Lande, als ze het al niet wisten, verschillende dingen duidelijk zijn geworden. Zo bleken de Friezen ontevreden over de door Brussel tijdens de bede-onderhandelingen van 1554 toegezegde afhandeling van hun grieven, verzetten de Staten van Gelre zich tegen de aanmatigende houding van het Hof en weigerden de Overijsselaars zelfs de regeringsoverdracht bij te wonen uit protest tegen het in 1553 in hun gewest opgerichte Hof.⁸⁷ Het kan haast niet anders dan dat zij aan die situatie een gevoel van kracht ontleend hebben dat hen sterkte in het voornemen een van de eerste regeringshandelingen van Filips II, het confirmeren van de door zijn vader uitgevaardigde wetten, voor te zijn.

Om te voorkomen dat ze door Filips' edict van confirmatie verrast zouden worden, dienden ze gedacht hebben, Stad en Lande op de komende landdag, behalve over de aangekondigde belastingen, vooral te spreken over het voortbestaan van hun wetgevende bevoegdheid. De landdag zou zich daarbij moeten richten op het behoud van de onder vuur liggende ordonnanties op de 'verdoemde' secten van 1535-1536 en op het uitvaardigen van een plakkaat tegen de vagebonden en de 'heerlose' knechten. Aangezien Van Naarden, die als luitenant-stadhouder de landdag zou moeten uitschrijven, deze prioriteitsstelling volstrekt niet deelde, zou men hem moeten overrompelen met een formule uit oude tijden. Hij zou de landdag moeten uitschrijven 'om etlyke mannychfoldige oirsaken de men over vele neet schryven konde.' Echter, juist in deze tijd gebruikte Van Naarden de commissie van Aremberg om de ketterordonnanties van 1535 en 1536 aan te scherpen. Het punt waarop deze, blijkens zijn brief van 17 november 1556 aan Filips II, het meest tekortschoten, was dat van het straffen van de nalatige rechters. Daarover werd in beide ordonnanties niets gezegd. Om dat te veranderen, benutte hij de commissie van Aremberg. Onder verwijzing naar het 'gemeen recht' stelde hij hen gelijk aan 'fautoers, voorstanders en anhengers' van de verboden secten waardoor ze schuldig werden aan ketterij.⁸⁸

⁸⁶ Zie voor Van Naardens visie op de gang van zaken diens brief van 17 november 1556 aan Filips II: Mellink, *Documenta*, VII, 168.

⁸⁷ Als noot 63.

⁸⁸ Mellink, *Documenta*, VII, 166-167.

Het vervolg laat zich raden. Toen Van Naarden op 3 januari 1556 thuis door Statensecretaris Frederici geconfronteerd werd met het verzoek de landdag uit te schrijven ‘om etlyke mannychfoldige oirsaeken de men over vele neet schryven konde’ weigerde hij vierkant.⁸⁹ Erger hadden burgemeesters en raad — het was hun taak Van Naarden te benaderen — hem niet kunnen treffen. Het moet hem zijn voorgekomen alsof Filips II en de Nederlandse regering niet meer bestonden voor Stad en Lande. Van Naarden weigerde des te hardnekkiger, omdat hij wist dat de landdag bedoeld was om een nieuwe verordening tegen de landloperij op te stellen waaraan hij beslist niet wilde meewerken. Blijkens Frederici’s *Acta des twydrachs* waarin het allemaal beschreven is, ontving hij Frederici en zijn metgezellen, stadssecretaris Alting en stadsyndicus Abbring, dan ook met de mededeling dat hij de reden van hun komst kende: Stad en Lande waren niet minder van plan dan een ‘nye constitutie [te] maken van den vagabunden ende heerlose knechten.’ Daaraan konden hij en zijn collega-hoofdmannen onmogelijk meewerken. Het maken van wetten door landdagen was strijdig met de soevereiniteit van Filips II⁹⁰; de enige die hun op dit punt van dienst kon zijn, was diens directe vertegenwoordiger Aremborg. Alleen in samenspraak met de stadhouder als plaatsvervanger van de landsheer waren Stad en Lande gerechtigd wetten op te stellen.⁹¹ Wat hij uiteraard niet vertelde, was welk gebruik hij intussen had gemaakt van de commissie van Aremborg. Het tegenhouden van de landdag had zeker ook te maken met Van Naardens angst voor een discussie aldaar over wat hij intussen gedaan had.

Hoe stellig Van Naarden zich echter ook uitsprak, ook de drie afgezanten hielden voet bij stuk. De luitenant was, zeiden ze, op grond van ‘olde gewoenten ende vreyheyden’ verplicht de landdag uit te schrijven. Eerst, als zou blijken dat daar dingen waren voorgevallen die ‘Stat ende Landen myt rechte, reden, privilegien, vreyheyden oerer older gueden gewoenten neet konden verdedynghen’, eerst dan had Van Naarden het recht zich over Stad en Lande te beklagen. Wachten op Aremborg wilden hun opdrachtgevers niet. Daarvoor waren de problemen te urgent.⁹² Als Van Naarden nog langer zou doorgaan met zijn oproep te wachten op de stadhouder, dan zouden, zo dreigde het drietal, Stad en Lande genoodzaakt zijn hun eigen weg te gaan.⁹³

Met deze wederzijdse standpuntbepaling ten huize van Van Naarden waren de stellingen betrokken. Abbring, Alting en Frederici keerden terug naar het raadhuis waar hun verslag genoeg indruk maakte op de gedeputeerden om te besluiten alle verdachte uitlatingen en voornemens van Van Naarden schriftelijk vast te leggen. De neerslag van de bevindingen leidde tot een lijst van zeven beschuldigingen aan het adres van Van Naarden⁹⁴ waarvan de eerste die eigenlijk alles samenvatte, was dat hij ernaar streefde, het Utrechtse regeringsmodel in Stad en Lande in te voeren.⁹⁵

⁸⁹ Frederici, *Acta des twydrachs*, f. 18r.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*, f. 18r-18v.

⁹³ ‘offte werden noeddrufftyken geoersaket ander provisie tho done.’ *Ibidem*, f. 18v.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 20r-20v.

⁹⁵ ‘dat he de constitutie van Utrecht als voergenoempt, denckt thegen de vryheydt van Stat ende Landen inthoveren.’ *Ibidem*, f. 20r.

Nadat men op het stadhuis de lijst had doorgenomen, werd om zo sterk mogelijk te staan tegenover Van Naarden, besloten deze de volgende morgen te bespreken in een gezamenlijke vergadering van de brede raad van de Stad en de in de Stad aanwezige Ommelander 'vrunden.' In deze 'mini-landdag' waaraan in totaal 32 man deelnamen, was met name het derde punt van de lijst handelend over de positie van Van Naardens collega-hoofdmannen voorwerp van discussie. Anders dan Van Naarden die hun had voorgehouden dat zij op grond van hun eed aan de landsheer verplicht waren hem in de kwestie van de landdagverschrijving te volgen, was de vergadering van oordeel dat dat niet het geval was. Het was wel waar dat in hun eed te lezen stond: 'de oeverheyth K[eyserlic]ker M[ajestae]t ende Koe[nyngklyc]ke M[ajestae]t sal van se myt den statholder geregeert worden uth de Stat Groenyng[en]', maar deze 'oeverheydt' was niet, zoals Van Naarden stelde, een absolute soevereiniteit, maar een soevereiniteit die gelimiteerd werd 'nha lantrechte, privylegien, olde herkomsten ende guede gewoenten.' De luitenant stond volgens de vergadering ook niet bóven de Groningse hoofdmannen, maar als vijfde hoofdman náást hen.⁹⁶ Deze uitleg, een beperkte landsheerlijke soevereiniteit en een collegiaal hoofdmannencollege, bepaalde het verdere verloop van het conflict. De Groningse hoofdmannen die de vergadering bijwoonden en geen partij hadden willen kiezen, lieten zich door de hier aangevoerde argumenten overreden.

Van Naarden die van dit alles niets wist, maar toch zijn vermoedens had, had blijkens zijn brief van 17 november 1556 aan Filips II intussen zijn plan getrokken.⁹⁷ Hij nodigde diezelfde middag zichzelf en zijn klerk, de secretaris van de Hoofdmannenkamer Everhard van Embden, uit voor een diner met de abt van Selwerd in diens abdij even buiten Groningen. Maar hij had buiten de waard gerekend. Alweer volgens zijn brief aan Filips II hadden de vier Groninger hoofdmannen weliswaar de kant van Stad en Lande gekozen, maar ze hadden dat pas gedaan na te zijn aangesproken op hun Groningse burgereed. De volgende dag krabbelden ze al terug en vonden ze dat het uitschrijven van de landdag de taak van Van Naarden was. Opnieuw was er daarmee werk aan de winkel voor de heren Abbring, Alting en Frederici. Ze troffen Van Naarden niet thuis — hij en Van Embden waren per schip onderweg naar Selwerd — maar hun paarden waren snel genoeg om de schuit van de twee voor Selwerd in te halen en aan te houden. En daar speelde de hele farce zich nog een keer af. Van Naarden bleef in het aangezicht van de drie de standvastige vertegenwoordiger van het landsheerlijk gezag, maar zijn klerk, de Groninger burger Van Embden, ging door de knieën. Begeleid door de drie heren keerde Van Embden terug naar het stadhuis waar de beslissing viel.⁹⁸ Gesteld voor de keuze tussen hun eed aan de landsheer en hun eed aan de Groningse stedelijke gemeenschap kozen alle vijf voor hun burgereed.⁹⁹ Op gezag van de vier Groningse hoofdmannen schreef Van Embden de landdag uit 'om etlyke mannychfoldige oirsaken de men over vele neet schryven konde' zoals Abbring, Alting en Frederici het de vorige dag van Van Naarden verlangd hadden.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 21r. Zie voor deze bijeenkomst tevens: Formsma, *Ommelander strijd*, 30-31.

⁹⁷ Mellink, *Documenta*, VII, 169-170.

⁹⁸ *Ibidem*, 169. Zie voor de gang van zaken tevens: Formsma, *Ommelander strijd*, 31.

⁹⁹ *Ibidem*.

Daarmee had Van Naarden in principe het pleit verloren. Onontkoombaar werd zijn nederlaag door het uitlekken van zijn verordening tegen de nalatige rechters en het bekend worden van het feit dat hij voorzien van Aremberts commissie optrad als interim-stadhouder. De genadeslag die zijn verder functioneren in Stad en Lande onmogelijk maakte, kreeg hij op de tweede dag van de door de hoofdmannen uitgeschreven landdag van 15 en 16 januari 1556. Op de middag van 15 januari, de dag voor de confrontatie, maakten Abbring, Alting en Frederici opnieuw hun opwachting bij Van Naarden. Namens de landdag verzochten zij hem deze keer dringend om een kopie van Aremberts commissie. Beseffend dat zijn positie op het spel stond, weigerde Van Naarden deze uit handen te geven. Evenmin was hij bereid in de landdag te verschijnen: Stad en Lande moesten maar wachten tot de komst van Arembert die zelf wel zou vertellen wat zijn commissie inhield.¹⁰⁰ Maar ook toen al moeten zijn knieën geknikt hebben. De volgende dag, bij hun derde bezoek, ging hij naar de landdag. Het punt waarover de landdag tot het uiterste gebelgd was, was het gebruik dat hij van zijn stadhouderlijke commissie gemaakt had, het afkondigen van een verordening tegen de nalatige rechters, maakte zijn gang onafwendbaar. Die afkondiging wekte meer dan welke andere daad van Van Naarden de woede op van de Groningse bestuurlijke elite. De behandeling die hem op de zitting ten deel viel, was daarmee in overeenstemming: hij zat in de beklagdenbank.

Van Naardens eigenmachtige uitvaardiging van de verordening tegen de nalatige rechters was overigens maar de eerste van de in totaal drie aanklachten die hij te horen kreeg. De twee andere betroffen het afkondigen van algemene plakkaten in Stad en Lande zonder dat de landdag ze had goedgekeurd en Van Naardens weigering de vrije beschrijving van de landdag toe te staan. In plaats van het conflictrijke dualisme van provincie versus landsheerlijkheid van de afgelopen jaren, wenste de landdag nu in Stad en Lande een provinciaal bestuurssysteem in te stellen. De functie van 'overste hoefftman' als controleur en toezichthouder van de regering zou, daarover had Van Naarden geen illusies, in een dergelijke opzet alle betekenis verliezen.

In deze vergadering met alleen maar tegenstanders heeft Van Naarden, anders dan W. J. Formsma in *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de zestiende eeuw* beweert¹⁰¹, zich naar vermogen verweerd. Weliswaar liet hij zich niet verleiden tot een principieel debat over de staatsrechtelijke implicaties van de eisen van Stad en Lande, maar door zich te houden aan de voorgelegde punten, wist hij zijn tegenstanders toch enige lastige momenten te bezorgen. Dat geldt met name voor zijn antwoord op het tweede punt dat alle algemene plakkaten alvorens te worden afgekondigd onderhevig waren aan de goedkeuring van de landdag. Het beroep dat daarbij gedaan werd op Viglius' uitspraken over het dienst nemen in het leger van de vijand en het leveren van proviand aan de vijand was, hoe men het ook bekijkt, zwak. Zwak op zijn beurt was Van Naarden in de verdediging van zijn verordening tegen de nalatige rechters.

¹⁰⁰ 'De michte alsdan syne commissie soelvers verclaeren, de he van constitutien tho maken hadde.' Frederici, *Acta van Stat ende Landen myt den lieutenant*, f. 25v.

¹⁰¹ Formsma verwijt Van Naarden een slappe houding tijdens de debatten te hebben aangenomen. Formsma, *Ommelander strijd*, 31-32.

Die had hij, antwoordde hij, omdat de plakكاتen van 1535-1536 erover zwegen met zijn verordening strafbaar willen stellen op de wijze waarop dat in het geldende gemene recht — *ex forma juris communis* — was geregeld. Toen burgemeester Sickinge hem er echter op wees dat weliswaar de plakكاتen van 1535 en 1536 daarover niets zeiden, maar dat het landrecht in zijn algemeenheid nalatige rechters beschouwde als eerloze infame lieden die wegens meened bestraft behoorden te worden met een boete van 60 Franse schilden, had Van Naarden geen been meer om op te staan. Hij moest wel akkoord gaan met het opstellen van een nieuwe verordening samen met de landdag.¹⁰²

Het zwaarst kreeg Van Naarden het echter te verduren toen zijn tegenstanders hun gelijk probeerden te halen op het stuk van de toetsing van de algemene plakكاتen door de landdag. Dit punt, met dat van de vrije verschrijving het wezenlijkste van de drie, zat de landdag vooral hoog omdat Van Naarden hier geen krimp gaf. Toch werd juist dit punt hem fataal. In de zoveelste discussie over de oude gewoonten en gebruiken gelukte het hem namelijk de vergadering met de uitroep:

Wat bescheet dat se hadden van olde heerkomst ende guede gewoente? He wuste daer neet van!¹⁰³

zó op de ziel te trappen, dat hij zijn politieke doodvonnis tekende. Want nu pakte burgemeester Sickinge hem onder luide bijval van de vergadering meedogenloos aan:

Dat roerde Stat ende Landen neet, dat he sulx neet wuste. He weer een vrebdeynck, van xiiij off xv jaer harwers eerst hyr gekomen, de alle dyngen tut twysst ende wrevelyckheydt tegen Stat ende Landen vryheyt ende tractaten van K[eysericke].r en Ko[enynklyc]kr M[a]jestae]t belovet, anryctede nha synen moetwill. Der halven wolde he willens dyckwyls neet weten, dat he tut gueden vreedelycken regiment nochtans behoerde tho weten. Ende werden samptlyken vrunden van Stat ende Landen de van older tut older yn lands geboiren wren ende Stat ende Landen myt den anderen geregeerd hadden, bevolen sulx tho weten. Ende achteden sodane syne moetwillige voernemen, syne snyende ende moetwillige reden neet. Ende dochten oeck tegen sodane syne moetwillege voernemen eerenstyck upsicht ende provisie daert ende alst behoeren solde myt der daet tho bewysen.¹⁰⁴

Geïntimideerd door de golf van vijandelijkheid die over hem spoelde, beloofde Van Naarden geen algemene plakكاتen meer te publiceren zonder de landdag daarop gehoord te hebben. Op het punt van de vrije landdagverschrijving dat daarna nog aan de orde kwam, beloofde hij eveneens zijn medewerking, maar hierbij maakte hij de belangrijke kanttekening dat men hiermee de persoon van de landsheer aantastte.¹⁰⁵

In Stad en Lande was Van Naarden hierna inderdaad politiek uitgespeeld. Voor de regering bleef hij echter de wettige vertegenwoordiger van de landsheer in het gewest.

¹⁰² Frederici, *Acta van Stat ende Landen myt den lieutenant*, f. 29r.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 30v.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 31r.

¹⁰⁵ 'Wal, wil ment dan um myn persone niet doen, soe doe ment um de persone de yck representere.' *Ibidem*.

Viglius aan wie hij in de zomer van 1556 vroeg om de overleden president van het Hof van Utrecht Adriaan van den Burch te mogen opvolgen, gaf hem de raad op zijn post te blijven en de rug recht te houden.¹⁰⁶ En op last van Filips II zond Aremberg in oktober 1556 Van Naarden eindelijk het edict van confirmatie van het ketterplakkaat van 1550 ter publicatie toe. Begin november 1556 tenslotte verscheen Aremberg zelf in Groningen waar hij burgemeesters en raad zo onder druk zette, dat ze zich bereid toonden effectieve maatregelen te treffen. Helaas voor Van Naarden duurde deze bereidheid niet langer dan Arembergs verblijf. Op de nu weer door Van Naarden uitgeschreven landdag van 16 november 1556 luidde de conclusie met betrekking tot het edict van confirmatie van het plakkaat van 1550 en het ketterplakkaat zelf namelijk dat het aannemen ervan de eigen godsdienstverordeningen teniet zou doen en, nog belangrijker, streed tegen de provinciale vrijheden en privileges. Waarna men besloot te blijven bij het besluit van januari om vast te houden aan de plakaten van 1535-1536 en deze overeenkomstig de toen genomen besluiten uit te voeren.¹⁰⁷ Opnieuw had men de landsheer en zijn vertegenwoordiger getrotseerd.

Al deze frustraties brachten Van Naarden de volgende dag tot het schrijven van zijn hiervoor meermalen aangehaalde brief aan Filips II. Hij zag voor zich in Stad en Lande geen toekomst meer en deze keer deelde Viglius zijn mening. In september 1557 viel de beslissing. Viglius berichtte Van Naarden dat hij zijn standplaats kon verlaten en was benoemd tot lid van het Hof van Holland op een wedde van 400 carolusguldens per jaar. De moor had eindelijk zijn schuldigheid gedaan en mocht gaan.

Conclusie

Het einde van Van Naardens loopbaan in Stad en Lande was naar de mens gesproken een drama. In de geschiedenis van de Nederlandse politieke cultuur is zijn mislukte Groningse missie echter een schoolvoorbeeld van een botsing tussen twee diametraal tegenovergestelde staatsopvattingen: het laatmiddeleeuwse corporatisme en het vroegmoderne absolutisme. Deze constatering schuift in één handomdraai de visie van de Ommelander geschiedschrijvers als zou het ontslag van Van Naarden het gevolg zijn geweest van zijn standpunt in de strijd over het stapelrecht als irrelevant terzijde. Neen, de ware oorzaak van Van Naardens ontslag was de onomwonden keuze voor een sterk centraal gezag die voor Stad en Lande uit al zijn daden sprak. Het 'Utrechtse' model dat in de Nederlanden nog in de minderheid was — we zien het vanaf de capitulatie van Gent in 1540 buiten Utrecht in de Nederlanden alleen in Vlaanderen — was zijn favoriete regeersysteem. De Groningers hadden gelijk: Van Naardens politieke ideaal was onverenigbaar met hun corporatistisch zelfbestuur.

Wat het 'Utrechtse' bestuursmodel inhield, heeft Van Naarden enigszins laten zien in zijn door Frederici vastgelegde uitspraken over de van te voren goed te keuren

¹⁰⁶ Viglius van Aytta aan Van Naarden. Brussel, 4-8-1556. KB Brussel, hs. 1040, III, f. 10r. Mogelijk dacht hij er al over de Friese president Persijn die in botsing was gekomen was met de Staten van Friesland naar Utrecht weg te promoveren. Zie: Woltjer, *Friesland*, 130.

¹⁰⁷ Frederici, *Acta van Stat en Landen mytten lieutenant*, f. 34r.

agenda van de Statenvergadering en het verbod op correspondentie met vreemde heren en steden. Maar met deze opmerkingen liet hij niet het achterste van zijn tong zien. Het waren de dingen die hem het meest stoorden in de politieke praktijk in Stad en Lande en die hij hoopte te kunnen bijstellen in 'Utrechtse' zin. Volmaakt zou de situatie voor hem zijn geweest, als hij ook de belangrijkste verandering in het Utrechtse bestuursstelsel die de overdracht van de temporaliteit aan Karel V in 1528 had teweeg gebracht, de vernietiging van de bestuurlijke en juridische autonomie van de stad Utrecht, in de Stad had kunnen doorvoeren. Maar daar was natuurlijk geen sprake van. Hoewel dat voornemen dus terecht ontbreekt in Frederici's lijstje, wist men natuurlijk in Stad en Lande wel wat er in 1528 in de stad Utrecht was gebeurd. Sedert dat jaar waren het immers niet meer de leden van de gilden die door middel van getrapte verkiezingen het stadsbestuur kozen, maar vervulde de stadhouder deze taak en vanaf datzelfde jaar had Utrecht ook niet meer een eigen hoofd van politie maar een door de landsheer benoemde schout. De Utrechtse schout was niet alleen commissaris van politie, hij zat ook de schepenbank voor. Daarnaast was hij als pottenkijker van Brussel gerechtigd de vergaderingen van de raad en de magistraat bij te wonen.

Deze veranderingen maakten de Utrechtse bestuurlijke en juridische situatie tot een waar schrikbeeld voor Stad en Lande, maar het was wel het bestuursmodel dat Van Naarden en zijn Brusselse superieuren, Lodewijk van Schore en Viglius van Aytta, idealiter voor ogen stond, zoals het voorbeeld van Gent duidelijk maakt. Het ging minder ver dan de veranderingen die Alva nastreefde met de invoering van de 'drie penningen' en de Criminele Ordonnantiën. In het 'Utrechtse' model bleef het bestuursstelsel intact waardoor de Staten hun belangrijkste politieke hefboom behielden omdat zij de koorden van de beurs beheerden. Waar het het meest op lijkt, is op de ideeën verwoord in *Les six livres de la République*, het werk waarin Bodin de Franse politieke praktijk van een natuurrechtelijke onderbouwing voorzag.

Op die Franse politieke praktijk had honderd jaar eerder de grondvester van de Nederlandse staat, Filips de Goede, de politieke structuren van zijn rijk geënt. De twee belangrijkste scheppingen van Filips waren de Staten-Generaal en de inrichting van een provinciale bestuurslaag. In de vergaderingen van de Staten-Generaal ontwikkelde zich een geregelde overlegpraktijk tussen de provinciale elites en de regering die H. G. Koenigsberger onlangs boeiend beschreef.¹⁰⁸ In de provincies bereikte Filips met de stadhouders en de provinciale Hoven in feite hetzelfde. In het Noorden wisten met name de Hollandse regenten, zoals J. D. Tracy heeft aangetoond, al vóór de Opstand binnen dat kader een effectieve vorm van zelfbestuur te ontwikkelen.¹⁰⁹

Maar de regio die zich uit alle kracht tegen de centrale organen verzette, was het pas ingelijfde Oost-Nederland. In de jaren zestig breidde dat verzet zich met succes uit tegen de nieuwe bisdommen. Eerst Alva wist het te breken.¹¹⁰ En in dat regionale

¹⁰⁸ H. G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge, 2001).

¹⁰⁹ J. D. Tracy, *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley, 1990).

¹¹⁰ M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570* (Antwerpen-Utrecht, 1950) 177-235.

verzet liepen Stad en Lande voorop. Het succes dat men er mee had, hield er net als in Overijssel de oude structuren tot het einde van de Republiek in stand. Dat was te lang, zoals we alweer aan de geschiedenis van Stad en Lande kunnen zien. Binnen twee jaar na Van Naardens vertrek waren de positie van de Hoofdmannenkamer en het stapelrecht opnieuw de splijtzwammen die het gewest verdeeld hielden.¹¹¹ Pas in 1749 met de komst van een provinciaal Hof van Justitie bemand met professionele juristen verdween de Hoofdmannenkamer. Het stapelrecht heeft de Ommelanders zelfs gekweld tot de ondergang van de Republiek. Misschien dat Stad en Lande toch beter af zouden zijn geweest met een eigen versie van het ‘Utrechtse’ model.

¹¹¹ Formsma, *Ommelander strijd*, 42-43.

Van staatsgezind tot liberaal. De beeldvorming over Johan de Witt in de revolutietijd (1757-1840)

JAAP DE HAAN

*Inleiding*¹

In een museum in Den Haag ligt een miniatuurdoodskistje met daarin de tong van Johan (1625-1672) en de teen van Cornelis de Witt (1623-1672). Eeuwenlang zijn deze relieken zorgvuldig bewaard door bewonderaars van de gebroeders De Witt. Eén van de eerste eigenaren was de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen (1641-1717), die de tong en de teen opnam in zijn rariteitenkabinet. Na zijn dood kwamen de lichaamsdelen in handen van een groep remonstranten en dat bleven ze, totdat ze in de tweede helft van de negentiende eeuw op vaderlandse tentoonstellingen opdoken.² Dit eerbewijs aan de gebroeders De Witt staat niet op zichzelf. Zo kreeg Johan de Witt van Betje Wolff in haar *Santhorstsche geloofsbelydenis* (1772) een heiligenstatus aangemeten en versierden patriotten hun huis met beeltenissen van de broers, onder andere gemaakt door de Engelse porseleinfabriek Wedgwood.³ Zelfs de Bataafse marine eerde de raadpensionaris door in 1801 een fregat 'Joan de Witt' te dopen. Ondanks het feit dat er sporen van een De Witt-iconografie zijn aangetroffen, is hun populariteit bij de achttiende-eeuwse revolutionairen nog nooit onderzocht.

Betekenen deze eerbewijzen, dat Johan en Cornelis de Witt tijdens het Nederlandse revolutietijdperk door een heel scala van bewonderaars, van staatsgezinden tot patriotten en Bataven, zijn ingezet bij hun politieke strijd tegen het *ancien régime*? In deze bijdrage wordt onderzocht welk beeld van Johan de Witt (en soms ook van zijn broer Cornelis), in staatsgezinde, patriotse of Bataafse publicaties naar voren komen. Ten tweede wordt gepoogd een verklaring te geven voor de wijze waarop de broers in literaire en historiografische teksten uit de periode 1750-1840 worden gepresenteerd. Tenslotte zal meer in het algemeen worden stilgestaan bij de beeldvorming van Johan en Cornelis de Witt in het revolutietijdvak en zal worden gekeken of de veranderingen hierin te koppelen zijn aan de politieke ontwikkelingen in Nederland.

Na de voorbeelden van de eerbewijzen aan de gebroeders De Witt lijkt de beantwoording van de onderzoeksvraag een open deur. Toch is dat niet het geval. Uit het onderzoek zal blijken dat de patriotten bijzonder gereserveerd stonden tegenover de De Witten. Pas na 1800 mochten de broers zich in een zekere populariteit gaan ver-

¹ Deze publicatie kwam tot stand dankzij een subsidie van de Stichting Daendels te Amsterdam. Tevens dank ik Joris van Eijnatten en Nico Lettinck voor hun belangstelling en kritische commentaar tijdens het schrijven van dit artikel.

² W. Vroom, *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relieken* (Nijmegen, 1997) 18. Volgens Vroom zijn de bewijzen voor de provenance van beide relieken sluitend.

³ Voorbeelden van patriotse afbeeldingen van Johan en Cornelis onder andere in F. Grijzenhout, 'De patriotse beeldenstorm', in: *Idem*, W. W. Mijnhardt, N. C. F. van Sas, *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 131-133, 144.